

Mukâtil b. Süleyman Örneğinde Erken Dönem Nesih Algısı

Şeyma ALTAY*

Öz: Bu makalede erken dönem nesih algısı, Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmiş ilk müfessir olma özelliğini taşıyan ve bu özelliği ile tefsir geleneğinin önemli isimlerinden sayılan Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiri bağlamında tasvir ve tahlil edilmeye çalışılmıştır. Nesih kavramının teorik olarak ele alınmasının sonraki zamanlara rastlaması dolayısıyla, Mukâtil'in bu konudaki görüşleri tefsirinden nesih pratikleri incelenerek ortaya konmuştur. Çalışmanın sistematik olması ve amacına hizmet edebilmesi için ilk dönemlerde kapsamlı bir anlama sahip olan nesih kavramının, İslâmî ilimlerin teşekkülü ile geçirdiği anlam daralmasına kısaca değinilmiş, ele alınan nesih uygulamaları bu daralma sonucu ortaya çıkan yeni kavramlar temel alınarak tasnif edilmiştir. Böylelikle erken dönem müfessirlerinden Mukâtil özetinde mütakaddimûn ulemasının bu çerçevede ortaya attıkları nesih iddialarının anlaşılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mukâtil b. Süleyman, nesih, tahsîs, takyîd, beyân

The Perception of the Notion of Abrogation in Early Period in With Special Reference to Muqatil b. Sulayman

Abstract: In this article, the early period perception of naskh will be described and analysed in the context of the commentator who carries the distinction of writing the first full-length tafsir of the Quran, and therefore an important name in the Tafsir tradition, Muqatil b. Suleyman. As the theoretical dealings with the concept of naskh coincide with the later period, Muqatil presented his views on the subject while simply investigating the practices of naskh in tafsir. Because of the systematic nature of this article and in order to serve its goals, the narrowing of the broad meaning held by the early period concept of naskh with the formation of the Islamic sciences will be touched upon. Taking as our basis the resulting new concepts that appeared with this, the applications of naskh dealt with here will be classified. In this way, I aim to gain an understanding of the claims about naskh that were presented in the framework of the early ulama by way of the early commentator Muqatil b. Suleyman.

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

Keywords: Muqatil b. Suleyman, abrogation, limitation, specification, explanation

İktibas / Citation: Şeyma Altay, “Mukâtil b. Süleyman Örneğinde Erken Dönem Nesih Algısı”, *Usûl*, 23 (2015/1), 45 - 66.

Giriş

İslamî ilimler ve bu ilimlere ait terminoloji zaman içinde teşekkül etmiş ve sistemleştirilmiştir. Bu süreçte kavramlara yüklenen anlamlarda da farklılaşmalar meydana gelmiştir. Nesih de bu farklılaşmaya uğrayan kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Biz bu makalemizde toplam 61 ayeti mensûh kabul eden Mukâtil b. Süleyman’ın (v. 150/767) tefsirinden hareketle erken dönem nesih algısı üzerinde durduk. Erken dönem tefsir geleneğinin en önemli temsilcisi konumundaki Mukâtil’in nesih algısı hem kendinden önceki birikimi hem de kendinden sonraki değişim ve ıstılahlaşma sürecini aydınlatmaktadır.

Klasik dönem usûl eserlerinde sistemleşen nesih tasavvuru ile erken dönem tasavvuru arasındaki geçişi ve semantik evrimi görebilmemiz için klasik usûl kaynaklarının nesih algısı ile neshin kavramsallaşma sürecine değinmemiz faydalı olacaktır.

Nesih, Arap dilinde; istinsâh etmek, değiştirmek, nakletmek, izâle etmek, manalarına gelir.¹ İstilâhî olarak farklı tanımları mevcuttur. Mesela Cessâs (v. 370/980) “*bizim vehim ve takdirimize göre baki olması caiz olan hükmün müddetinin beyan edilmesi*”² olarak tanımlarken, Kadı Bakîlânî (v. 403/1012) “*bir yönü sebebiyle, mukaddem bir hitapla sabit olan hükmün kaldırılmasına delalet eden hitaptır*”³ şeklinde açıklamaktadır. İbn Hazm’a göre (v. 456/1063)

¹ Cemâluddin İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1414/1994, III, 61; Ebû’l-Kâsım Muhammed Mahmûd ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, II, 266; Bedruddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Fikr, Beyrût, 2005, II, 34; Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulumü’l-Kur’ân*, Dâru’l-Hadîs, Kahire, 1427/2007, III, 53.

² Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *el-Füsûl fî Usûl*, nşr. Vüzerâtü’l-Evkâfi’l-Kuveytiyye, 1414/1994, II, 199.

³ Ebu’l-Hasen Seyyidü’l-Dîn es-Sa’lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî Usûlü’l-Ahkâm*, Mek-tebetü’l-İslamî, Beyrut, trz. III, 105.

“tekrarlanmayan bir konuda ilk emrin müddetinin sona erdiğinin beyanı”⁴ Cürcânî’ye (v. 816/1413) göre ise “muahhar tarihli şer’i bir delilin, hükmünün hilafını gerektiren mukaddem tarihli şer’i bir delili kaldırması” anlamına gelmektedir.⁵ Genel kabul gören ise “şer’i bir hükmün daha sonra gelen şer’i bir delille kaldırılması” şeklindeki tanım olmuştur.⁶

Neshin bir kısmına burada yer verdiğimiz çok sayıda farklı tanımı olmasına rağmen bunların aralarında bulunan ortak öz itibariyle “hükmün müddetinin beyanı” ve “sübutundan sonra hükmün kaldırılması” şeklinde iki kategoriye indirgenmeleri mümkündür. Nitekim fıkıh usulü literatüründe birinci tanımı benimseyenlerin görüşü kısaca *beyan*, ikinci tanımı benimseyenlerin görüşü *ref* olarak isimlendirilmiştir.⁷

I. Neshin Kavramsallaşma Süreci

Bu kavram Kur’ân’ı Kerim’de terminolojik anlamına yakın bir muhteva ile zikredilmesi dolayısıyla ilk dönemlerden beri bilinmektedir. İbn Abbas (v. 68/687) “Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir” (Bakara 2/269) ayetinde geçen hikmet kelimesini “Kur’ân’ın nâsîh ve mensûhunu, muhkem ve müteşâbihini, ayetlerin iniş sıralarını ve helal-haramı bilmek” olarak tefsir etmiştir.⁸ Rivayete göre Hz. Ali (v. 41/661) mescitte insanlara bir şeyler anlatan bir adam görünce ona nâsîh ve mensûhu bilip bilmediğini sormuştur. Adam “hayır” deyince de “mescidimizden çık burada bir şey anlatma!” diyerek onu kovmuştur.⁹ Başka bir rivayette

⁴ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm ez-Zâhirî, *el-İhkâm fî Asûlü’l-Ahkâm*, Daru’l-Âfâkı’l-Cedîde, Beyrut, IV, 59.

⁵ Zerkeşi, *Burhân*, II, 36; Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta’rifât*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, s.240.

⁶ Muhammed Abdu’l-Azîm ez-Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân fî Ulumü’l-Kur’ân*, Dâru’l-Hadîs, Kahire, 2001, II, 147; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara, 2011, s. 122.

⁷ Şükrü Selim Has, “Klasik Fıkıh Usûlünde Neshin Mahiyeti”, *EÜSBED*, Kayseri, 2006, XXI/2, 547.

⁸ Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân fî Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, neşr. Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000, V, 576.

⁹ Ebû Ca’fer en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve’l-Mensûh*, Mektebetü’l-Felâh, Kuveyt, 1408/1987, s.47.

bu şahsa “helak oldun ve helak ettin” dediğine yer verilmiştir.¹⁰ Bunlardan sahabe döneminde neshin bilindiğini hatta din hakkında söz söyleyebilmek için neshin zarurî bir bilgi olarak kabul edildiğini anlıyoruz. Daha sonraki dönemlerde ise neshin henüz olgunlaşmamış olan tanımlarıyla karşılaşılıyor. Mesela Dahhâk (v. 105/723) neshi “unutturma”, İbn Ebî Hâtim (v. 327/928) “Hz. Peygambere indirilmeyip terkedilen”, Süddî (v. 127/745) “hükümü kaldırılan” olarak açıklamıştır.¹¹ Bazılarına göre ise ayetlerin “Levh-i Mahfûz’dan inzaline” nesih (istinsâh) denmektedir.¹² Dahhâk ve Katâde (v. 117/735)’ye nispet edilen bir görüşe göre “*onda muhkem ayetler vardır*”(Âli İmran 3/7) ayetinde bulunan muhkem ifadesi nâsîh ayetleri anlatmaktadır.¹³

İmam Eş’arî (v. 324/936) kendisinden önce oluşan nesih algısını dörtlü bir tasnifle bir araya getirmiştir. Bu tasnife göre âlimler neshi, tilâvetin kaldırılması, diğer ümmetlere yüklenen zorlukların bu ümmetten kaldırılması, Kur’ân’ın Levh-i Mahfûz’dan indirilmesi ve Kur’ân’ın bazı ayetlerinin, bazısını neshetmesi şeklinde tanımlamışlardır.¹⁴

Şâtibî (v. 790/1388) ilk dönem âlimlerinin neshi daha kapsamlı kullanımına dikkat çekerek, şer’î bir hükmün daha sonra gelen şer’î bir delille kaldırılmasına nesih dedikleri gibi mutlakın takyîdi, umûmun tahsîsi ile müphem ve mücmelin beyanına da nesih dediklerini tespit etmiştir.¹⁵

Şah Veliyyullah ed-Dehlevî (v. 1176/1762) de bu konunun tefsir ilminin en zor araştırma alanlarından biri olduğunu söylemiştir. Ayrıca sahabe ve tâbiûnun nesih kavramını usûlcülerin kabul ettiği terminolojik anlamda değil, “*bir şeyin izâle edilmesi*” şeklinde lugavî manasında kullandıklarını ifade etmiştir. Bu sebepten dolayı mütekaddimûn ulemâsının tahsîs, takyîd ve beyân

¹⁰ Cemalüddin Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, neşr: Medine İslam Üniversitesi İlmî Araştırmalar Merkezi, Medine, 1423/2003, I, 150.

¹¹ Ebû'-Fedâ İsmail b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Âzîm*, Daru Tayyibe, 1420/1999, I, 375.

¹² Zerkeşî, *Burhân*, II, 35.

¹³ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, I, 124.

¹⁴ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005, II, 435.

¹⁵ İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Ğirnatî eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât Dâru İbn Affân*, 1417/1997, III, 344.

örneklerini nesih olarak gördüğü ve ayrıca Kur’ân’ın önceki şeriatlerin hükümünü kaldırmasına da nesih adını verdiklerini belirtmiştir.¹⁶

Yapılan bu farklı açıklamalar ilk dönemlerde neshin henüz teorik boyutta ele alınmadığını göstermektedir. Nitekim neshin kavramsallaşması ve çerçevesinin çizilmesi daha sonraki dönemlere denk gelmektedir. Klasik fıkhıdaki “*şer’î bir hükmün daha sonra gelen bir hükümlle kaldırılması*” şeklindeki tarifi, İslam hukukçularının İmam Şâfiî (v. 204/819)’den sonra kullanıp yaygınlaştırdığı bir anlam olmuştur.¹⁷ Mustafa Zeyd, Şâfiî’nin neshi “farzın terki” olarak tanımlayarak onu takyîd, tahsîs ve istisnâ kavramlarından ayıran ilk kişi olduğunu ifade etmiştir.¹⁸

II. Mukâtil b. Süleyman’a Göre Nesih

Nesih kavramının dayanağı Kur’ân’ı Kerim’de bulunan bazı ayetlerdir. Biz de Mukâtil’in bu ayetlere yaklaşımını ele alarak genel hatlarıyla onun neshe bakışını ortaya koymaya çalışacağız.

Mukâtil “*Biz herhangi bir ayeti nesheder veya onu insâ ederse yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz*” (Bakara 2/106) ayetindeki nesih ifadesini “tebdîl ve tahvîl etmek”, zıddı olan insâyı ise “neshetmeyerek olduğu gibi bırakmak” olarak tanımlamıştır. Allah’ın bir ayeti neshettiğinde ondan daha üstünü ve daha faydalısını ya da mislini getireceğini ifade etmiştir.¹⁹

Yine “*Biz bir ayeti değiştirip yerine başka bir ayet getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini gayet iyi bilir- onlar Peygamber’e, “sen ancak uyduruyorsun” derler. Hayır, onların çoğu bilmezler*” (Nahl 16/101) içeriğindeki ayetin tefsiri bağlamında ağır hükümler ihtiva eden bir ayet neshedildiğinde onun yerine daha hafif hükümler içeren başka bir ayet getirileceğini söylemiştir.²⁰

¹⁶ Şah Veliyullah Ahmed b. Abdirrahim ed-Dehlevî, *el-Fevzü’l-Kebîr fî Usûlü’t-Tefsîr*, Daru’s-Sahve, Kâhire, 1407/1986, s. 83-84.

¹⁷ Talip Özdeş, “Vahiy-Olgu İlişkisi Açısından Neshe Getirilen Yorumlara Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2001, XIV/1, 39.

¹⁸ Mustafa Zeyd, *en-Nesh fî’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’l-Vefâ, Mısır, 1987, I, 91.

¹⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Dâru İhyâi’t-Türâs, Beyrut, 1423/2002, I, 129.

²⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 486.

Bir önceki ayetle ilgili açıklamalarında nâsihin mensûha kıyasla daha faydalı ve üstün ya da benzer seviyede olması gerektiğine değinen Mukâtil, bu ayette nâsihin daha kolay hükümler vazetmesi yönüne vurgu yapmıştır.

Konuyla ilgili başka bir delil ise “Allah, dilediğini siler, dilediğini de sabit kılıp bırakır. Ana kitap O’nun yanındadır” (Ra’d 13/39) ayeti kabul edilmektedir. Mukâtil, bu ayet sadedinde Allah’ın dilediği ayeti neshedebileceğini ve nâsihin hükmünü sabit bırakacağını söylemiş ve hem nâsih hem de mensûh ayetlerin Levh-i Mahfûz’da kayıtlı olduğunu belirterek neshin imkânına dair genel izahlarda bulunmuştur. Her iki ayetin de Levh-i Mahfûz’da bulunduğunu ifade etmesi, bir bakıma nesih ile meydana gelen bilgi/hüküm değişiminin insanlar açısından olduğu, Allah katında bir değişimin meydana gelmediği düşüncesine sahip olduğunu göstermektedir.²¹

Yukarıda zikredilen ayetlerin haricinde Mukâtil’in nesihden bahsettiği başka bir ayete daha rastlamaktayız: “Ey iman edenler hepimiz birlikte İslam’a (barışa) girin!” (Bakara 2/208). Onun naklettiğine göre önceleri Yahudi iken Müslüman olan bir grubun namazda Tevrat’tan okumak, sebt yasağını devam ettirmek ve Tevrat’ın bazı hükümlerini uygulamak için Hz. Peygamber’den izin istemeleri üzerine bu ayet nâzil olmuştur. Mukâtil, bu sebab-i nüzul bilgisini de göz önünde bulundurarak ayeti, “Hz. Peygamber’in getirdiği Kur’ân’ın kendinden önceki bütün kitapları neshettiği” şeklinde yorumlamıştır.²²

Bu açıklamalardan anlıyoruz ki Mukâtil’e göre nesih, “değiştirmek” demektir. Neshedilen ayetin yerine daha üstün ve faydalısının ya da benzerinin getirileceğini söylemesi, nâsihin mensûhtan daha sonraki bir tarihe ait olması (terâhî) gerektiğini göstermektedir. Nâsihin daha üstün/faydalı olması ise Nahl 16/101. ayetin tefsirinde belirttiği üzere “mensûhun hükmünden daha hafif bir hüküm teşri etmesi” prensibine karşılık gelmektedir. Bunlar, onun Kur’ân’ın kendi içerisinde câri olan nesih hakkındaki düşüncülerini yansıtmaktadır. Ona göre diğer bir nesih şekli ise kutsal kitaplar arasında vuku bulmuştur. Kur’ân kendinden önceki şeriatlerin ve kitapların tamamını neshetmiştir.

²¹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, II, 383.

²² Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 180.

Buraya kadar Mukâtil'in tefsirinden neshe dair tespit ettiğimiz tanım düzeyindeki açıklamalarına yer verdik. Ancak bu açıklamalar tek başına onun nesih tasavvurunu net bir şekilde ortaya koymamaktadır. Bundan dolayı nesih kavramını pratiğe nasıl döktüğünü ve bu uygulamaların Mukâtil'in nesih teorisini ne kadar yansıttığını görmek amacıyla tefsirinden bazı örnekleri incelememiz gerekmektedir.

III. Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirinde Nesih Örnekleri

Mukâtil'in nesih anlayışını daha sistemli bir şekilde izah edebilmek, dönemler arasındaki geçişi ve değişimi gözler önüne serebilmek amacıyla ele aldığımız örnekleri, daha sonraki dönemlerde kavramsal hale gelen nesih tanımı ve bunun sonucunda erken dönem nesih tanımının kapsamı dışında kalan bazı istilahları temel alarak bir değerlendirme ve tasnif yapmaya çalışacağız.

A. Seyf Ayetiyle Nesih

Mukâtil b. Süleyman Kur'ân'ı Kerim'deki 24 ayetin *seyf ayeti* olarak isimlendirilen Tevbe sûresi 5. ayet ile nesh edildiğini söylemiştir. Bu ayet meâlen şöyledir: “*Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.*” (Tevbe 9/5)

Ayrıca Mukâtil yine Tevbe sûresinde bulunan “*Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm'ı din edinmeyen kimselerle, küçümlük (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın*” (Tevbe 9/29) ifadesinden de *seyf ayeti* olarak bahsetmiş ve 2 ayeti neshettiğini iddia etmiştir.²³

Burada Mukâtil'in *seyf ayeti*yle neshedildiğini öne sürdüğü ayetlerin bütününe yer vermek yerine aşağı yukarı içerikleri aynı olan bu ayetlerin bir kıs-

²³ Bkz. Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, III, 385; I, 199.

mını zikretmemiz genel bir portre çizmemiz için yeterli olacaktır. Söz konusu buyruk ile neshedildiği söylenen ayetlerden bazıları şunlardır:

- “Öyleyse onlara aldırma. Onlara öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında etkili ve güzel söz söyle.” (Nisâ 4/63)²⁴
- “Yine de sen onları affet ve aldırış etme. Çünkü Allah, iyilik yapanları sever.” (Mâide 5/13)²⁵
- “De ki: Ben size vekil değilim.” (En’âm 6/66)²⁶
- “Sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir.” (A’râf 7/199)²⁷
- “Mümin olsunlar diye sen mi insanları zorlayacaksın?” (Yûnus 10/99)
- “Sen güzel bir şekilde hoşgörü ile muamele et.” (Hicr 15/85)²⁸
- “Şimdilik sen onları hoş gör ve ‘size selâm olsun’ de.” (Zuhruf 43/89)²⁹
- “Onların söylediklerine sabret ve onlardan güzellikle ayrıl.” (Müzzemmil 73/10)³⁰
- “Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.” (Kâfirûn 109/6)³¹

Görüldüğü üzere zikrettiğimiz ayetlerin ortak özellikleri müşrikleri ve cahilleri bağışlamayı, affetmeyi, onlardan yüz çevirmeyi, söylediklerine sabredip müsamaha göstermeyi, onlarla iyi ilişkilerde bulunmayı emretmeleri ve Hz. Peygamber’in bu kimseler için vekil ve zorlayıcı olmadığını beyan etmeleridir. İlk bakışta bu kadar çok sayıdaki ayetin hükmünün kaldırıldığını öne sürmesi Mukâtil’in nesih konusunda ziyadesiyle katı olduğu intibayı uyandırmaktadır. Ancak ilk döneme baktığımızda durumun bundan daha farklı olmadığını söyleyebiliriz. Hatta Mukâtil dönemine nazaran mutedil bile sayılabilir. Mesele İbn Abbas, müşriklere karşı hoşgörülü olmayı, onları affetmeyi ve sabır

²⁴ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 386.

²⁵ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 462.

²⁶ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 566.

²⁷ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, II, 81.

²⁸ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, II, 436.

²⁹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, III, 807.

³⁰ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, IV, 476.

³¹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, IV, 888.

göstermeyi konu edinen ayetlerin tümünün seyf ayeti ile neshedildiğini ifade etmiştir. Neshe dair bir eser telif eden Katâde b. Diâme (v. 118/736) bu konuya çok fazla eğilmemişken, Ebû Ubeyde Kasım b. Sellam (v. 224/839) 124 ayetin, İbn Hazm ise 48 sureye dağılan benzer muhtevadaki 114 ayetin seyf ayeti ile neshedildiğini savunmuştur.³² Bu verileri göz önünde aldığımızda Mukâtil'in bu ayet hakkındaki iddialarını anlamamız kolaylaşabilir. Ne var ki onun neshi bu şekilde uygulaması bir önceki başlıkta değindiğimiz kendi nesih tanımıyla tam olarak uyuşmamaktadır. Nâsihin, mensûhtan daha hafif hükümler getirmesi gerektiğini söyleyen Mukâtil, seyf ayetiyle gayr-i müslimlerle kurulan her türlü iyi ilişkinin önünü kapatarak, Müslümanlar için savaşmaktan başka bir yol olmadığını ifade etmektedir. Savaşın sabretmek, selam verip geçmek veya müsamaha göstermekten daha ağır olduğu ise aşikârdır. Bu durumda Mukâtil'in nâsih ayette her zaman tahfîf şartı aramadığını söylememiz mümkündür.

Neshin sınırlarının belirlenmesi ve tanımlama çalışmalarının etkisini seyf ayetinin neshettiği ayetler hakkında yapılan yorumlarda açıkça görüyoruz. Mukâtil'in kesin bir şekilde mensûh olduğunu ifade ettiği söz konusu ayetlere sonraki dönemlerde ihtiyatlı bir yaklaşım sergilenmiştir. Taberî (v. 310/922) “*sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir*” mealindeki ilahî emri, özel amacının henüz kendileriyle savaşılmamış müşriklere nasıl davranılması gerektiğini ifade etmek olsa da, genel amacının bütün insanlara karşı Müslümanca muamelenin keyfiyetini göstermek olduğu gerekçesiyle mensûh saymamıştır.³³ Nehhâs ise (v. 338/949) “*sen onları affet ve aldırış etme*” (Mâide 5/13) ve “*cahillerden yüz çevir*” (A'râf 7/199) gibi Mukâtil tarafından mensûh addedilen ayetlerin hükmü konusunda farklı görüşler olduğunu söyleyerek açıkça bir nesih iddiasında bulunmamış sadece ihtilaflı olduklarını belirtmekle yetinmiştir.³⁴

İbnü'l-Cevzi'ye (v. 597/1200) baktığımızda erken dönemde seyf ayeti üzerine yapılan nesih yorumlarının büyük oranda değiştiğini görüyoruz. Ona

³² Nur Ahmet Kurban, “Tevbe Süresi Beşinci Ayetinin Neshettiği İddia Edilen Ayetlerin Değerlendirilmesi”, *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, XX, 173.

³³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 329-330.

³⁴ Nehhâs, *en-Nâsih*, I, 381; I, 448.

göre Hz. Peygamber'in insanların iman etmelerinden sorumlu olmadığı ve onları buna zorlama yükümlülüğünün bulunmadığını ifade eden ayetler muhkemdir. Çünkü iman ikrah altında sahih olmamaktadır.³⁵ Zerkeşi'nin (v. 794/1391) bu konuya yaklaşımı ise daha teknik olmuştur. Müslümanların sayıca az ve zayıf olduğu dönemlerde sabretmelerinin istendiğini, çoğalıp güçlü olduklarında ise savaşmalarının emredildiğine değinerek, hükmün dayandığı illetin, şartların değişmesiyle başka bir hükme intikaline nesih denmeyeceğini ifade etmiştir. Ona göre seyf ayeti münse' (ertelenen) nevin-dendir.³⁶ Aynı şekilde Kur'an'da nesih bulunmadığını söyleyenler de müşrik-lere karşı takınılan tavrın belli safhalardan oluştuğunu ve seyf ayeti ile mensûh olduğu söylenen ayetlerin benzer şartlar oluştuğunda tekrar yürürlüğe koyula-bileceğini söyleyerek bu durumun nesih olmadığını belirtmişlerdir.³⁷

Sonuç olarak Mukâtil'in nesih tasavvuruna göre müşrikler için mutlak olarak zikredilen savaş hükmü, daha önceleri onlara iyi davranmayı, sabır göstermeyi ya da onları İslam'a zorlamamayı içeren ayetlerin bir kısmını seyf ayeti bağlamında neshetmiştir. Zamanla neshin teorik boyutta ele alınması bu konuya bakışı değiştirmiş bunun neticesinde bu çerçevede ortaya atılan nesih iddiaları kabul edilmemiştir.

B. Umumun Tahsîsi Olarak Nesih

Tahsîs, "umumî olan bir şeyin bazı fertlerini kapsam dışı bırakmak" anlamına gelmektedir.³⁸ Nesih kavramının kullanılmakla birlikte henüz tam bir tarifinin yapılmadığı erken dönemde yaşamış olan Mukâtil b. Süleyman, sonraki dönemlerde usûlcüler tarafından tahsîs olarak isimlendirilen durum-lar için de nesih ifadesini kullanmıştır. Örneğin, çocukların ebeveynleri için dua etmelerini tavsiye eden "Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı" (İsrâ 17/24) ayetinin, yakınlık derecesine bakılmaksızın bütün müşrikler için istiğfar etmeyi yasaklayan "Cehennem ehli oldukları açıkça kendilerine

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, II, 479; II, 428; II, 423-424.

³⁶ Zerkeşi, *Burhân*, II, 49.

³⁷ M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991, s. 111-112.

³⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 123.

belli olduktan sonra yakınları olsa bile Allah'a ortak koşanlar için af dilemek Peygambere ve müminlere yaraşmaz" (Tevbe 9/113) buyruğu ile neshedildiğini söylemiştir.³⁹ Aynı şekilde erken dönem müelliflerinden Katâde b. Diâme⁴⁰ ve Kâsım b. Sellâm da⁴¹ (v.224/838) bu ayetler arasında nesih olduğunu ifade etmişlerdir. Daha geç bir zamanda yetişmiş olan Hibetullah b. Selâme (v. 410/1019) ise tahsîs kelimesini geçirmemesine rağmen, bu ayetin muhkem olduğunu ancak müşrikleri kapsamadığını belirterek tahsîs kavramına işaret etmiştir.⁴² Esasen Mukâtil'in kastettiği mana da bu olmakla birlikte onun tanımına göre kısmî nesih diyebileceğimiz tahsîs de nesih kapsamında değerlendirilmiştir. Bu durum onun şümüllü nesih teorisinin doğal bir sonucudur.

Yine bağışlanma dilenecek kişileri konu edinen bir ayette daha tahsîs kategorisine giren nesih örneğine rastlıyoruz. Mukâtil bir sınırlama yapmaksızın meleklerin arzdaki bütün insanlar için bağışlanma dilediğini beyan eden "*Melekler ise, Rablerini hamd ile tespih ederler ve yeryüzündekiler için bağışlanma dilerler*" (Şûrâ 42/5) ayetinin mensûh olduğu görüşündedir. Çünkü "*Arş'i taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (melekler) Rablerini hamd ederek tespih ederler, O'na inanırlar ve inananlar için bağışlanma dilerler*" (Mü'min 40/7) içeriğindeki ilahî kelam meleklerin yalnızca inananlar için istiğfarda bulduklarını ifade etmektedir.⁴³ Kasım b. Sellâm ve Kâtade gibi Mukâtil'le yakın görüşe sahip müellifler mensûh ayetleri sıraladıkları eserlerinde bu ayete yer vermemişlerdir. Ancak Mukâtil açısından tezat bir durum yoktur. Ona göre âmmin tahsîsi nesih sayılmaktadır. Yani kendi nesih anlayışıyla tutarlı bir yaklaşım sergilemiştir. Miras ayetleri olarak bilinen Nisa sûresi 11 ve 12. ayetler mirasta hak sahibi olanları ve paylarını açıklamaktadır. Mukâtil bu ayetlerin inzaliyle bundan evvel anne-baba ve akrabaya vasiyette

³⁹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, II, 528.

⁴⁰ Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, neşr. Müessesetu'r-Risâle, 1418/1998, s.44.

⁴¹ Ebû Ubeydullah Kasım b. Sellâm el-Bağdâdî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-Azîz ve mâ fîhi mine'l-Ferâiz ve's-Sünen*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1418/1997, s.283.

⁴² Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Selâme el-Bağdâdî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1404, s.115.

⁴³ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, III, 764.

bulunmayı emreden “Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır bırakmışsa, anaya, babaya ve akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması-muttakiler üzerine bir hak olarak- size farz kılındı” (Bakara 2/180) ayetinin neshedildiğini ifade etmiştir. Üzerinde muhtelif izahların yapıldığı ayette geçen وَالْأَقْرَبِينَ⁴⁴ kelimesini⁴⁴ akrabaların tümüne şamil kılan Mukâtil’e göre miras ayetleri ile vasiyet hükmü anne-baba ve miras hakkı elde eden yakın akrabalardan kaldırılmış, mirasçı olmayan uzak akrabalar için bâkî kalmıştır.⁴⁵ Netice itibarıyla onun nesih ile ilişkilendirdiği bu ayetler, vasiyet hükmünü ilgili bütün fertlerden değil bir kısmından kaldırmış, bu anlamda klasik fıkha göre tam bir tahsîs örneği sunmuştur.

C. Mutlakın Takyidi Olarak Nesih

Yüce Allah’ın bir ayette hiçbir kayıt koymaksızın mutlak olarak zikrettiği bir meseleyi başka bir ayet ile mukayyet kılması, Kur’ân’ı Kerim’de kullandığı ifade tarzlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mutlakın takyidi olarak kavramsallaşan bu yöntem “lafzın gayr-ı muayyen bir ferdi veya fertleri göstermekle birlikte herhangi bir sıfatla kayıtlanmışına dair delil bulunması” tanımıyla izah edilmektedir.⁴⁶ Mukâtil b. Süleyman tefsirinde böyle bir ayırım yapmayarak takyid olgusunu nesih kavramından ayrı düşünmemiş, aralarında bu türden bir kayıtlama ilişkisi bulunan ayetleri nesih ile açıklamıştır. Bu durumu şu ayetlerde gözlemleyebiliriz: “Kim dünya kazancını isterse, ona istediğinden veririz, fakat onun ahirette hiçbir payı yoktur.” (Şûrâ 42/20) Ayet-i kerimede dünya hayatının menfaatlerini isteyenlere bu isteklerinin verileceği belirtilmiştir. Başka bir pasajda ise “Kim şu peşin dünya zevkini isterse, biz de dilediğimiz kimse hakkında ve dilediğimiz miktarda, o dünya zevkini ona veririz” (İsrâ 17/18) buyrularak dünyaya yönelik isteklerin verilmesi, Allah’ın dilemesi şartına bağlanmıştır. Mukâtil, birinci ayetin mutlak olarak bahsettiği mevzu, ikinci ayetin kayıt altına almasını nesih olarak değerlendirmiştir.⁴⁷

⁴⁴ Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul, t.s. I, 614-616.

⁴⁵ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 159.

⁴⁶ Zekiyüddin Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları* (Usûlü’l-Fıkh), çev. İbrahim Kâfi Dönmez, TDV Yayınları, Ankara, 2011, s. 316.

⁴⁷ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, III, 768; ayrıca bkz. Şâtibi, *Muvâfakât*, III, 345.

Müfessir aynı konuyu işleyen “*Kim yalnız dünya hayatını ve onun ziynetini isterse, biz onlara yaptıklarının karşılığını orada tastamam öderiz*” (Hûd 52/15) ayetini de yine İsrâ sûresi 18. ayet kapsamında mensûh sayarak nesih teorisinin iç tutarlılığını korumuştur.⁴⁸ Neshin kavramsallaşmasından sonra telif edilen eserlerde ihbârî cümle formunda olan bu iki ayet arasında bir nesih iddiasında bulunulmasının, yanlış ile doğruyu ayırt etmeyi engelleyerek doğru bilgiyi imkânsız hale getireceği gerekçesiyle eleştirildiğini görüyoruz.⁴⁹ Bu, ilkesel açıdan doğru olmakla birlikte Mukâtil ayetlerin bütünüyle birbirlerini nefy ediyor olmalarından ötürü değil, aralarındaki mutlak-mukayyed ilişkisini anlatabilmek için nesih ifadesini kullanmıştır. Zira döneminde bu ilişkiyi açıklayabilecek başka bir terim mevcut değildir. Ayrıca onun anlayışına göre takyîd de bir çeşit nesihdir.

D. Mücmelin Beyânı Olarak Nesih

Beyân “*manadaki kapalılığın giderilmesi ve bir mananın benzerlerinden ayrılacak şekilde muhataba izah edilmesi*” olarak tanımlanmıştır.⁵⁰ Mukâtil’e göre bir meseleyi, hakkındaki kapalılıkları izale edecek şekilde ayrıntılı olarak ele alan bir ayet, aynı mesele hakkında daha önce vârid olan müphem ve mücmel ifadeleri neshetmektedir. Mesela “*Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının*” (Âli İmrân 3/102) ayeti Allah’tan gerektiği gibi sakınmayı emretmekte ancak bu gerekliliğin ölçüsünü belirleme noktasında muğlaklık barındırmaktadır. Mukâtil, bu muğlaklığı vuzuha kavuşturan “*gücünüz yettiği kadar Allah’a karşı gelmekten sakının*” (Teğâbün 64/16) kelamının Âli İmrân 102. ayeti neshettiğini belirtmiştir.⁵¹ Burada nesih kavramı, mensûh ayette geçen حَقٌّ نُّقَاتِهِ (hak ettiği şekilde sakınmak) mücmel ifadesinin, nâsîh ayette yer alan مَا اسْتَطَعْتُمْ (gücünüz yettiğince) sözcüğüyle beyân edilmesi anlamında kullanılmıştır.⁵² Aynı durum “*Allah uğrunda hakkıyla cihad edin*” (Hacc 22/78) ayetinde de karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁸ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, II, 275.

⁴⁹ Bkz. Nehhâs, *en-Nâsîh*, I, 531.

⁵⁰ Cessâs, *el-Füsûl*, II, 6.

⁵¹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 292.

⁵² Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’ân*, I, 332.

Mukâtil ayetteki “hakkıyla” ifadesinden kaynaklanan kapalılığı yine Teğâbün 16. ayetin neshettiğini söyleyerek gidermiştir.⁵³

Benzer bir uygulamaya “*içinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker*” (Bakara 2/284) ayetinin tefsiri bağlamında yer verilmiştir. Mukâtil’in rivayet ettiğine göre bu ayet nâzil olunca Müslümanlar fiile dökmeyip sadece kalplerinden geçirdikleri şirk ve bazı günahlar dolayısıyla hesaba çekilme korkusu yaşamışlardır. Bu korkularını Hz. Peygambere iletmeleri üzerine “*Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar*” (Bakara 2/286) ayeti nâzil olarak önceki buyruğu neshetmiştir.⁵⁴ Rivayetten öyle anlaşılıyor ki, Müslümanlar ayetin müphem yapısı sebebiyle kendilerine güç yetiremeyecekleri bir sorumluluk yüklendiği şeklinde yanlış bir zehaba kapılmışlardır. Bunun üzerine insanlara ancak takatlerinin izin verdiği oranda yükümlülük verileceği belirtilerek irade dışı fiil ve sözlerinden sorumlu olmadıkları beyan edilmiştir.⁵⁵ Mukâtil’in nesih algısına göre iki ayet arasındaki bu türden icmâl-tebyîn ilişkisi de nesih ile açıklanmıştır.

E. Aralarında Hakikî Teâruz Bulunmayan Ayetlerde Nesih

Kural olarak nesih, iki nassın uzlaştırılması ve ikisi ile birlikte amel edilmesi mümkün olmayacak şekilde teâruz ettiğinde gerçekleşir.⁵⁶ Mukâtil’in tefsirine baktığımızda nesih iddiasında bulunduğu ayetlerin her zaman teâruz şartını taşımadığını görüyoruz. Örneğin “*Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak ve ancak karınlarını dolduraya ateş yemiş olurlar ve zaten onlar çılğın bir ateşe gireceklerdir*” (Nisâ 4/10) ayetinin “*Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın*” (En’âm 6/152) buyruğu ile neshedildiğini öne sürmüştür.⁵⁷ Öncelikle her iki ayette biri olumlu diğeri olumsuz yönden olmak üzere yetim malına karşı sergilenen iki farklı tutumu ele almaktadır. Birinci ayet yetim malını haksız yollarla elde edenlerin cezasını açıklayarak, bu tavrın yanlışlığını ortaya koymuştur. İkinci ayet ise yetim malına iyi niyetle yaklaşma vurgusu yapmıştır. Aralarında bir teâruz yoktur.

⁵³ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, III, 139.

⁵⁴ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 231.

⁵⁵ Bkz. Şimşek, Kur’ân’ın Anlaşılmasında İki Mesele, s. 122.

⁵⁶ Şâ’bân, İslam Hukuk İlminin Esasları, s.433.

⁵⁷ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 360.

Mukâtil burada neshi, mensûh ayetin tespit ettiği hatalı bir uygulamanın değiştirilmesi anlamında kullanmıştır. Diğer bir önemli nokta ise nâsîh ayetin Mekki⁵⁸, mensûhun ise Medeni⁵⁹ olmasıdır. Mukâtil'in neshe dair açıklamalarından nâsîhin, mensûhtan daha sonraki bir tarihe ait olmasının gerektiği kanaatine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu ayetler arasında terâhî şartını dikkate almamıştır.

Bu konuya örnek teşkil eden başka bir ayet “*Eğer sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir*” (Mâide 5/42) ayetidir. Mukâtil'e göre zina haddi meselesinde Hz. Peygamber'in hakemliğine başvuran ehli kitabı konu edinen Mâide 42. ayet “*aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet*” (Mâide 5/49) ayeti ile neshedilmiştir.⁶⁰ Buna göre mensûh ayetin hüküm verme noktasında tanıdığı muhayyerlik hakkı kaldırılmış, böyle bir durumla karşılaştığı zaman Kur'an'a göre hükme bağlama zorunluluğu getirilmiştir. Mukâtil'in kapsamlı nesih tasavvuru burada da kendini göstermektedir. Söz konusu ayetler aslen hüküm verip vermeme konusunda kendisine başvuru kişiye serbesti tanımakta, şayet hüküm vermeyi tercih ederse de Allah'ın indirdiğine uygun davranış sergilemesini emretmektedir.⁶¹ Yani aralarında hakikî manada bir teâruz bulunmamaktadır. Buna rağmen Mukâtil'in nesih teorisi mezkûr ayetler arasında nesih ilişkisi kurmaya elverişlidir.

İslâmî geleneğin erken döneminde bir meseledeki bilinmezliğin kaldırılması da nesih ile açıklanmıştır.⁶² Bu bağlamda Mukâtil, Hz. Peygamber'in kendi akıbeti hakkında bilgi sahibi olmadığını ifade eden “*De ki: Ben türedim bir peygamber değilim. Bana ve size ne yapılacağını da bilmem*” (Ahkâf 46/9) ayetinin neshedildiği görüşündedir. Ona göre “*Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik. Ta ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın, sana olan nimetini tamamlasın, seni doğru yola iletсин*” (Feth 48/1-2) ayetleri Hz. Peygamber'in bütün günahlarının bağışlandığını haber vererek akıbeti konu-

⁵⁸ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 547.

⁵⁹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 353.

⁶⁰ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 478.

⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 333.

⁶² Bkz. Katâde, *en-Nâsîh*, s. 46; İbn Hazm, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, s. 56.

sundaki bilinmezliği neshetmiştir.⁶³ Ayetler arasında neshi gerektirecek bir teâruz olmamakla birlikte örnekte kullanılan nesih ifadesi *izale etmek* manasında yani sözlük anlamıyla kullanılmıştır.

Her ikisi de mali ibadet olan sadaka ve zekât, hükümleri noktasında birbirlerinden ayrılmaktadır. Mukâtil, sadaka vermeyi teşvik eden “*Onların mallarında, dilenen ve yoksul için bir hak vardır*” (Zâriyât 51/19) mealindeki ilahî kelamı mensûh saymaktadır. Nâsîh ise zekâtın hükmünü ve zekât düşen sınıfları açıklayan “*Sadakalar (zekâtlar), Allah’tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm’a ısındırılacak olanlarla köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir*” (Tevbe 9/60) ayetidir.⁶⁴ Aralarında bir zıtlık bulunmayan bu ayetlerden birincisi nafil bir ibadet olan sadakadan, ikincisi ise farz olan zekâttan bahsetmektedir.⁶⁵

F. İhbârî Ayetlerde Nesih

Fıkıh usûlcülerinin üzerinde ittifak ettiği nesih şartlarından biri neshe konu olan ayetlerin hüküm bildirmeleridir.⁶⁶ Bu sebeple ihbârî ayetlerde nesih cereyan etmez.⁶⁷ Mukâtil b. Süleyman’ın nesih pratikleri incelendiğinde onun teorisinin böyle bir şart içermediği anlaşılmaktadır. Mesela “*Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden hem içki, hem de güzel bir rızık edinirsiniz*” (Nahl 16/67) ayetinde Allah insanların bildiği bir olgudan bahsetmektedir. Bununla birlikte içkiyi güzel bir rızık olarak nitelermeyerek, insanların zihinlerinde onun iyi bir şey olmadığı algısını yerleştirmeyi amaçlamış ve eğitsel bir metodla insanları içki yasağına hazırlamıştır.⁶⁸ Mukâtil’in belirttiğine göre bu ayet içkiyi haram kılan “*Ey iman edenler içki, kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının*” (Mâide 5/90) ayetinin

⁶³ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, IV, 17.

⁶⁴ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, IV, 429.

⁶⁵ İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’ân*, II, 589.

⁶⁶ Ömer Faruk Atan, *Usûl-i Fıkıhta Nesih*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 49.

⁶⁷ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsi’l-Eimme es-Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, t.s. II, 64; İbn Hazm, *el-İhkâm*, IV, 60.

⁶⁸ Şimşek, *Kur’ân’ın anlaşılmasında İki Mesele*, s. 115-116.

inzâliyle neshedilmiştir.⁶⁹ Görüldüğü üzere mensûh ayet hüküm bildirmemektedir.⁷⁰ Mukâtil'e göre ayetin bu yapısı nesih kabul etmesine engel değildir.

Aynı şekilde En'âm sûresi 68. ayet Kur'ân ayetleriyle alay eden kimselerin konuşmalarına tanık olduğunda oradan uzaklaşılmasını ve zalimler olarak nitelendirilen bu kişilerle birlikte oturulmamasını emretmektedir. Hemen akabinde *“Allah'a karşı gelmekten sakınanlara, onların hesabından bir sorumluluk yoktur. Fakat üzerlerine düşen bir hatırlatmadır. Belki sakınırlar”* (En'âm 6/69) ayeti yer almaktadır. Bu ayet takvalı insanların bu tür istihzalardan mesul olmadıklarını, yapmaları gerekenin sadece alay edenleri uyarmak olduğunu ifade etmektedir. Mukâtil b. Süleyman *“Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, başka bir söze geçemedikleri müddetçe, onlarla oturmayın, aksi hâlde siz de onlar gibi olursunuz”* (Nisâ 4/140) ayetinin önceki buyruğu neshettiğini öne sürmüştür.⁷¹ Buna göre ayetlerle alay edilen bir mecliste bulunanlar, orayı terk etmezlerse bu günahtan sorumlu olmaktadırlar. Müfessir örneğimizde mensûh ayetin haber cümlesi olmasını neshe mani görmemiştir.

Mukâtil kimi zaman da hem nâsihin hem de mensûhun ihbarî cümle olduğu nesih uygulamalarına yer vermiştir. Mesela *“De ki: Ben buna (yaptığım tebliğ görevine) karşılık sizden, akrabalıktan doğan sevgiden başka bir ücret istemiyorum”* (Şûrâ 42/23) kelamında *akrabalıktan doğan sevgi* ibaresinden risâlet görevinin karşılığı olarak bahsedilmiştir. Mukâtil bu ibareyle *“akrabalık bağının gözetilmesi, peygambere tabi olunması ve ona eziyet etmekten vazgeçilmesinin”* kastedildiğini söylemiştir. Ona göre tebliğ vazifesi dolayısıyla insanlardan bir ücret bekleme *“De ki: Sizden herhangi bir ücret istemişsem, o sizin olsun. Benim ücretim ancak Allah'a aittir”* (Sebe 34/47) ayetiyle neshedilmiştir.⁷² Mukâtil, pratikte iki ayet arasında bir zıtlık farkettiğinde ihbarî veya inşâî cümle formunda olmalarına ya da nâsihin daha ağır bir hüküm getirmesine dikkat etmeksizin ilk yol olarak neshe başvurmuştur. Bu örnekte de böyle yapmıştır. Mezkûr ayetler arasında hakikî değil zahirî bir teâruz

⁶⁹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, II, 476.

⁷⁰ Nehhâs, *en-Nâsîh*, s. 542; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, II, 493.

⁷¹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 567.

⁷² Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, III, 769.

vardır. Bu zıtlık mensûh ayette geçen istisna cümlesinin munkatı⁷³ olmasıyla açıklanmaktadır. Buna göre ayet “ben sizden bir ücret istemiyorum yalnız size yakınlığımı hatırlatıyorum” anlamına gelmektedir. Bu tevile nâsih olduğu söylenen ayetle arasında neshi gerektirecek bir zıtlık kalmamıştır.⁷⁴

G. Hakikî Nesih

Buraya kadar erken dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman’ın nesih teorisini yansıtmak üzere serdettiğimiz örnekler, klasik dönem usûlcülerinin nesih anlayışı dışında kalan uygulamaları içermektedir. Bu başlığımızda ise yaygın nesih anlayışı ile örtüşen nesih örneklerine yer vereceğiz. Bununla neshin genel kabul gören şartlarından sayılan, neshe konu olan ayetlerin inşâi cümle olması, nâsihin mensûhtan sonra gelmesi ve aralarında hiçbir şekilde cem edilemeyen bir teâruz bulunması⁷⁵ şartlarını taşıyan örnekleri kastetmekteyiz. Bu konuyu Kur’ân’ın Kur’ân’ı neshi ve Kur’ân’ın sünneti neshi olmak üzere iki başlıkta ele alacağız.

1. Kur’ân’ın Kur’ân’ı Neshi

Mukâtil b. Süleyman zina suçunun haddini beyan eden ayetler arasındaki hüküm farklılığını izah etmek için neshe başvurmuştur. Bu suçun cezası ilk olarak zânîlerin evlerde hapis tutulmasıdır. Mukâtil, hapis hükmünün kaynağı olan “*Kadınlarınızdan fuhuş (zina) yapanlara karşı içinizden dört şahit getirin. Eğer onlar şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye veya Allah onlar hakkında bir yol açmıyaya kadar kendilerini evlerde tutun. Sizlerden fuhuş (zina) yapanların her ikisini de incitip kınayın. Eğer onlar tövbe edip ıslah olurlarsa, onları incitip kınamaktan vazgeçin. Çünkü Allah, tövbeleri çok kabul edendir, çok merhamet edendir*” (Nisâ 4/15-16) ayetlerinin Nûr sûresindeki “*Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun*” (Nûr 24/2) ayeti ile neshedildiğini ifade etmiştir. Hz. Peygamber’in bu ayet nâzil

⁷³ Müstesna, müstesna minhle aynı cins değilse buna munkatı denir. Bkz. Şihabüddin el-Karâfi, *el-İstiğnâ fi Ahkâmî'l-İstisnâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986, s. 359.

⁷⁴ Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1409/1989, VI, 308; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, II, 565.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, I, 136-137.

olunca “İşte Allah bir yol açtı. Bekâr bekârla zina ettiğinde yüz sopa ve bir yıl sürgün, evli evliyle zina ettiğinde ise yüz sopa ve taş ile recm vardır” buyurduğu bilgisine yer veren Mukâtil, böylelikle evli ve bekâra uygulanan farklı cezaların Hz. Peygamber’in sünnetine dayandığına işaret etmiştir.⁷⁶ Usûl âlimlerinin bu noktadan neşet eden “sünnet, Kur’ân’ı neshedebilir mi?” şeklindeki teknik tartışmalarının⁷⁷ ise Mukâtil’in nesih anlayışında karşılığı bulunmamaktadır. O, bu türden teorik tahlillere girmemiştir.

Hakikî nesih bağlamında zikredeceğimiz bir diğer örnek Hz. Peygamber ile özel görüşme yapmayı ele alan necvâ ayetleridir. Bu konuda ilk hüküm “*Ey iman edenler! Peygamber ile baş başa konuşacağınız zaman, baş başa konuşmanızdan önce bir sadaka verin. Bu, sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Şayet (sadaka verecek bir şey) bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir*” (Mücadele 58/12) ayetiyle gelmiştir. Mukâtil bu ayetin Peygamber ile çok fazla konuşan ve böyle yapmakla fakirlerin onunla iletişimini engelleyen zenginler hakkında indiğini söylemiştir. Ayetteki sadaka emriyle birlikte zenginler geri çekilmiş, fakirler Hz. Peygamber’le daha rahat görüşme imkânı bulmuşlardır. Mukâtil, bu emri tek uygulayanın Hz. Ali olduğunu, daha sonra “*Baş başa konuşmanızdan önce sadaka vermekten çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah da sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin, Allah’a ve Resûlü’ne itaat edin*” (Mücadele 58/13) ayetinin nâzil olarak bu sadaka emrini neshettiğini belirtmiştir.⁷⁸

2. Kur’ân’ın Sünneti Neshi

Kur’ân’ı Kerim sünnetle sabit olan bazı hükümleri de neshetmiştir. Kiblenin tahvili örneği bunlardan biridir. Mukâtil, “*Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram’a doğru çevir*” (Bakara 2/150) ayetinin Müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksa’ya yönelmeyi neshettiğini ifade etmiştir. Ancak mensûh hükmün dayanağı noktasında herhangi bir nass zikretmemiştir.⁷⁹ Bu meselede karşımıza iki yorum çıkmaktadır. İlkinde göre söz konusu hüküm “*Doğu da, Batı da Allah’ındır. Nereye dönerseniz Allah’ın vechi işte*

⁷⁶ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 363.

⁷⁷ Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’ân*, II, 356-357.

⁷⁸ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, IV, 263.

⁷⁹ Bkz. Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 149.

oradadır” (Bakara 2/115) ayetine dayanmaktadır ve bu ayet neshedilmiştir.⁸⁰ Ancak ayet kıblenin yönü konusunda belli bir yön tayin etmemekte ve gayet açık bir ifade ile istenen yöne dönülebileceğini belirtmektedir. Buna rağmen Hz. Peygamber’in “*Elbette seni, hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz*” (Bakara 2/144) ayetinde geçtiği üzere istemediği halde Mescid-i Aksa’yı kible edinmesi pek makul görünmüyor. Aynı zamanda ayetin kible için yön tayin etmeyip serbesti sunması bu hükmün mübah olduğunu gösterir. Mübah bir hükmün kaldırılması nesih sayılmamaktadır.⁸¹ Diğer bir ihtimal Hz. Peygamber’in kendi içtihadı veya gayri metlûv vahye binaen Mescid-i Aksa’ya yönelmiş olmasıdır.⁸² Bu görüş durumu daha iyi açıklamaktadır. Mukâtil’in de mensûh ayet zikretmemesi, uygulamanın sünnete dayandığı ve bu sünnetin neshedildiği kanaatine sahip olduğunu göstermektedir.

IV. Sonuç

Erken dönem tefsir geleneğinin önemli isimlerinden olan Mukâtil b. Süleyman’ın nesih algısı yaşadığı dönemin kendine özgü nesih anlayışını yansıtmaktadır.

Mukâtil teorik olarak iki farklı nesih türünden bahseder. Bunlardan ilki Kur’ân’ın kendi içinde meydana gelmektedir. Bu durumda Kur’ân’ın bir ayeti, başka bir ayetin hükmünü kaldırır. Diğerisi ise kutsal kitaplar arasında cereyan eder. Buna göre Kur’ân’ı Kerim kendinden önceki kitapların hükmünü geçersiz kılmıştır.

Mukâtil tefsirinin farklı yerlerinde neshe dair bir takım açıklamalarda bulunmuştur. Onun tanımına göre nesih, tebdîl ve tahvîl etmek anlamına gelir. Ayrıca nesihden bahsedebilmek için bazı şartların mevcut olması gerekir. Öncelikle nâsih, mensûhtan daha üstün olmalı ya da aynı seviyede olmalıdır. Mukâtil, üstünlük ile nâsihin daha hafif hükümler vazetmesini kasteder. Diğer bir şartta nâsihin, mensûhtan sonra nâzil olmasıdır. Mukâtil bu şartı açık bir şekilde ifade etmez. Ancak nâsihin daha hafif hükümler getireceğini söylemesi, nâsihin nâzil olduğu tarihte, mensûhun hükmünün mevcut olmasını gerekti-

⁸⁰ Nehhâs, *en-Nâsih*, s. 74-76.

⁸¹ Bkz. Şâtibî, *Muvâfakât*, III, 341.

⁸² Zeyd, *en-Nesih*, II, 806.

rir. Bunlar Mukâtil'in nesih olgusuna dair teorik açıklamalarıdır. Pratiğe baktığımızda ise daha farklı bir nesih tanımıyla karşılaşırız.

Mukâtil pratikte nesih iddiasında bulunduğu ayetlerde her zaman tahfif ve terâhî şartını aramaz. Tefsirinde daha ağır bir hükmün, hafif bir hükmü ya da Mekkî bir ayetin Medenî bir ayeti neshettiği vâkidir. Ayrıca ayetlerin ihbârî yapıda olmaları nesih kabul etmelerine engel sayılmaz. Ona göre haberlerde de nesih tahakkuk eder.

Mukâtil'in nesih tasavvuru oldukça kapsamlıdır. Umumun tahsisi, mutlakın takyidi, mücmelin beyânı nesih kapsamına dâhildir. Kimi zaman bu kavramı bir mesele hakkındaki bilinmezliğin kaldırılması ya da Kur'ân'ın tespit ettiği hatalı bir tutumun izale edilmesi şeklinde sözlük anlamında kullanır. Bunun yanı sıra Mukâtil, ayetlerin zahirine göre hareket eder. Bu sebeple bazı nesih uygulamalarında nâsîh ile mensûh arasında hakikî bir teâruz bulunmaz. Ayetler arasında bir tezat fark ettiğinde bunu izah etmek için ilk olarak neshe başvurur. Neshin kavramsallaştığı klasik dönemde bir hükmü onunla ebediyen amel edemeyecek şekilde kaldırması dolayısıyla neshe gösterilen titiz yaklaşım, Mukâtil'in tefsirinde görülmez.

Kaynakça

- Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyyidü'd-Dîn es-Sa'lebi *el-İhkâm fi Usûlü'l-Ahkâm*, Mektebetü'l-İslamî, Beyrut, t.s.
- Atan, Ömer Faruk, *Usûl-i Fıkıhta Nesih*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara, 2011.
- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî, *el-Füsûl fi Usûl*, nşr. Vüzerâtü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- Dehlevî, Şah Veliyullah, *el-Fevzü'l-Kebîr fi Usûlü't-Tefsîr*, Daru's-Sahve, Kâhire, 1407/1986.
- Ebû Ubeydullah, Kasım b. Sellâm, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Azîz ve mâ fihî mine'l-Ferâiz ve's-Sünen*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1418/1997.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtu'l-İslamiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005.
- Has, Şükrü Selim "Klasik Fıkıh Usûlünde Neshin Mahiyeti", *EÜSBED*, Kayseri, 2006, XXI/2.

- Hibetullah B. Sellâme, Ebu'l-Kasım el-Bağdâdî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1404.
- İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Ferec, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, neşr: Medine İslam Üniversitesi İlmî Araştırmalar Merkezi, Medine, 1423/2003.
- İbn Hazm, ez-Zâhirî, *el-İhkâm fî Asûlü'l-Ahkâm*, Daru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Beyrut, t.s.; *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.s.
- İbn Kesîr, Ebû'-Fedâ İsmail el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm*, Daru Tayyibe, 1420/1999.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1414/1994.
- Karafî, Şihabüddin, *el-İstiğnâ fî Ahkâmî'l-İstisnâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.
- Katâde, İbn Diâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, neşr. Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- Kurban, Nur Ahmet, "Tevbe Süresi Beşinci Ayetinin Neshettiği İddia Edilen Ayetlerin Değerlendirilmesi", *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1423/2002.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Mektebetü'l-Felâh, Kuveyt, 1408/1987. *Meâni'l-Kur'ân*, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1409/1989.
- Özdeş, Talip, "Vahiy-Olgu İlişkisi Açısından Neshe Getirilen Yorumlara Eleştirel Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2001, XIV/1.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsi'l-Eimme, *Usûlü's-Serahsî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.s.
- Suyûtî, Celaeddin Abdurrahman, *el-İtkân fî Ulümü'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1427/2007.
- Şa'bân, Zekiyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, TDV Yayınları, Ankara, 2011.
- Şâtübî, İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Ğirnatî, *el-Muvâfakât*, Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Şimşek, M. Sait, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991.
- Taberî, Muhammed İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, neşr. Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul, t.s.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Muhammed Mahmûd, *Esâsü'l-Belâga*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998.
- Zerkânî, Muhammed Abdu'l-Azîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulümü'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2001.
- Zerkeşî, Bedruddin, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fıkr, Beyrût, 2005.
- Zeyd, Mustafa, *en-Nesh fî'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru'l-Vefâ, Mısır, 1987.